

بسم الله الرحمن الرحيم

تأثیر عرفان های نوظهور بر فرهنگ جامعه مهدوی

مبینا تشریفی^۱

چکیده

در دهه های اخیر، عرفان های نوظهور به عنوان یکی از جلوه های معنویت سکولار، با سرعت فزاینده ای در جامعه ای ایران گسترش یافته اند. این جریان ها با بهره گیری از آموزه های التقاطی، روان شناسی عامه پسند، انرژی درمانی، و تجربیات فردی، نوعی معنویت بی ریشه و فردمحور را به مخاطبان خود عرضه می کنند. عرفان های نوظهور با تأکید بر رهایی از تعهدات دینی و اجتماعی و با نفی نهاد دین رسمی، آموزه هایی در تعارض با فرهنگ مهدوی - که بر انتظار فعال، ولایت مداری، مسئولیت پذیری اجتماعی و آمادگی برای ظهور استوار است - ترویج می نمایند.

پژوهش حاضر، با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه ی منابع کتابخانه ای معتبر، به بررسی ابعاد مختلف تأثیر عرفان های نوظهور بر فرهنگ مهدوی می پردازد. نتایج نشان می دهد که این جریان ها، با تغییر جهت گیری های معرفتی و معنوی جامعه، به ویژه نسل جوان، نگرش آنان را از فرهنگ انتظار به معنویت سطحی و فردگرایانه سوق داده اند. در پایان، بازتعریف آموزه های مهدوی به زبان معاصر، استفاده ی هوشمندانه از ظرفیت های رسانه ای، و تقویت آموزش های دینی کاربردی به عنوان راهکارهای مقابله با این چالش پیشنهاد می شود.

کلیدواژه ها: عرفان های نوظهور، فرهنگ مهدوی، هویت دینی.

^۱ حوزه علمیه عصمتیه سمنان

۱. مقدمه

در عصر حاضر، یکی از مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی جوامع اسلامی، ظهور و گسترش جریان‌هایی است که تحت عناوینی چون «عرفان‌های نوظهور»، «معنویت‌های جدید» یا «جنبش‌های معنوی معاصر» شناخته می‌شوند. این جریان‌ها، که عمدتاً ریشه در آموزه‌های التقاطی و غیردینی دارند، معنویت فردمحور، بدون پیوند با شریعت و ولایت، و بی‌نیاز از تعهد اجتماعی و انتظار فعال را ترویج می‌کنند. پدیده‌ی عرفان‌های نوظهور، نه در خلأ، بلکه در بستری از تحولات گسترده‌ی فرهنگی، اجتماعی و روانی رشد یافته است؛ تحولاتی همچون جهانی‌شدن، سکولاریزاسیون، بحران معنویت در جهان مدرن، ضعف نهادهای دینی در پاسخ‌گویی به نیازهای جدید نسل جوان، و گسترش رسانه‌های دیجیتال که زمینه‌ی انتشار سریع آموزه‌های این جریان‌ها را فراهم آورده‌اند.^۱ در چنین فضایی، عرفان‌های نوظهور با بهره‌گیری از زبان ساده، شعارهای فریبنده و تکنیک‌های روان‌شناختی، توانسته‌اند مخاطبان قابل‌توجهی را به خود جذب نمایند.

از سوی دیگر، فرهنگ مهدوی به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین هویت دینی شیعه، آموزه‌هایی عمیق و ریشه‌دار در حوزه‌ی انتظار فرج، ولایت‌مداری، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، و آمادگی برای ظهور دارد. این فرهنگ، نه‌تنها انسان را موجودی مسئول در برابر خود و خداوند می‌بیند، بلکه او را در قبال جامعه و تحقق عدالت جهانی نیز مسئول می‌داند. آموزه‌ی انتظار، در قرآن کریم با آیاتی چون وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ^۲ و در روایات اهل بیت(ع) با تاکید بر این‌که افضل اعمال امتی انتظار الفرج^۳ جایگاه ویژه‌ای یافته است. این آموزه، حالتی صرفاً فردی یا منفعلانه نیست؛ بلکه حرکتی فعال، پویا، و اجتماعی است که فرد را به مشارکت در فرآیند زمینه‌سازی ظهور و تحقق جامعه‌ی عدل جهانی فرا می‌خواند.

عرفان‌های نوظهور اما، با حذف یا کمرنگ کردن چنین آموزه‌هایی، نوعی معنویت سطحی، فردگرایانه و غیرمتعهد را تبلیغ می‌کنند. در این جریان‌ها، مفاهیمی همچون موفقیت فردی، جذب

^۱ ایزدی، جهان‌بخش و احمدی، روح‌الله. هویت‌سازی گروه‌ها و عرفان‌های نوظهور در فضای سایبری، مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، (۳۴)۹، ص ۲۹۵-۳۲۰.

^۲ قرآن کریم، سوره قصص، آیه ۵.

^۳ بحارالانوار، ج ۵۲، ص ۱۲۲.

ثروت، شفا و آرامش آنی، خودبسندگی معنوی، جایگزین مفاهیمی چون انتظار فعال، ولایت‌مداری، عدالت اجتماعی، جهاد معنوی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی شده‌اند.^۱ به عبارت دیگر، عرفان‌های نوظهور در حال بازتعریف معنویت در چارچوبی فردی و مصرفی هستند که نسبت چندانی با آموزه‌های اصیل فرهنگ مهدوی ندارد. این تغییر جهت‌گیری معنوی، می‌تواند پیامدهای عمیق و بلندمدتی برای هویت دینی و انسجام فرهنگی جامعه به همراه داشته باشد.

افزون بر این، ضعف در آموزش‌های دینی کاربردی، کم‌توجهی به نیازهای معنوی و روان‌شناختی نسل جدید، و ناکارآمدی برخی از نهادهای دینی و فرهنگی در پاسخ‌گویی به این نیازها، از جمله عواملی هستند که بستر رشد عرفان‌های نوظهور را بیش از پیش فراهم کرده‌اند.^۲ در بسیاری از موارد، آموزش‌های دینی رسمی به‌شکل نظری، غیرجذاب و فاقد کاربرد در زندگی روزمره ارائه می‌شود؛ در حالی که عرفان‌های نوظهور با تاکید بر تجربه‌ی شخصی، کاربردهای روان‌شناختی و تکنیک‌های عملی، جذابیت بیشتری برای مخاطبان جوان فراهم می‌آورند. همین امر موجب شده است که بخشی از مخاطبان به‌جای مراجعه به منابع اصیل اسلامی، به آموزه‌های سطحی و بعضاً انحرافی عرفان‌های نوظهور گرایش یابند.

در چنین شرایطی، بازخوانی و بازتعریف آموزه‌های فرهنگ مهدوی، و تبیین نسبت آن با معنویت اصیل اسلامی ضرورت می‌یابد. پژوهش حاضر، با روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای، در پی آن است که به بررسی ابعاد مختلف تأثیر عرفان‌های نوظهور بر فرهنگ مهدوی بپردازد. در این مسیر، تلاش خواهد شد تا ضمن تبیین ماهیت و ویژگی‌های عرفان‌های نوظهور، مؤلفه‌های اصلی فرهنگ مهدوی، به‌ویژه آموزه‌ی انتظار، ولایت‌مداری و تعهد اجتماعی، بازخوانی شوند و راهکارهایی برای مواجهه‌ی هوشمندانه با این جریان‌ها ارائه گردد. امید است که این تلاش بتواند گامی هرچند کوچک در مسیر ارتقاء آگاهی و تقویت هویت دینی جامعه‌ی اسلامی بردارد.

^۱ جلالی، علی و افتخاری، اصغر. تهدیدات عرفان‌های نوظهور علیه انقلاب اسلامی ایران، پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۱(۲۴)، ص ۶۷-۹۴.

^۲ کرمی قهی، محمدتقی؛ خانمحمدی، علی و نوری، سمیرا. زمینه‌های اجتماعی - فرهنگی اقبال زنان به الگوهای نودین‌داری، علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، ۲۱(۳)، ص ۲۹-۵۴.

۲. مفهوم عرفان‌های نوظهور

۱,۲. تعریف لغوی و اصطلاحی عرفان

واژه‌ی «عرفان» در لغت به معنای شناخت، آگاهی و معرفت عمیق است. در منابع لغوی، «عرفان» را شناخت و دانایی همراه با بصیرت و شهود دانسته‌اند.^۱ در اصطلاح اسلامی، عرفان آن نوع شناختی است که سالک طریق الهی، از رهگذر تهذیب نفس، مراقبه‌ی مستمر، عمل به شریعت، و پیروی از ولایت، به آن دست می‌یابد.^۲ این شناخت، نه صرفاً ذهنی، بلکه قلبی و شهودی است و به واسطه‌ی ارتباط وجودی با خداوند تحقق می‌یابد.^۳

در عرفان اسلامی، معرفت حقیقی بدون شریعت و بدون پیوند با ولایت امکان‌پذیر نیست. امام صادق(ع) می‌فرماید: کسی که گمان می‌کند بدون عمل به شریعت به عرفان دست می‌یابد، دروغگو است.^۴ بدین ترتیب، عرفان اصیل اسلامی همواره در پیوند عمیق با قرآن، سنت، و تعالیم اهل بیت(ع) تعریف شده است.

۲,۲. ظهور معنویت‌های نوظهور

در دهه‌های اخیر، در جهان معاصر شاهد موجی گسترده از گرایش به معنویت‌های نوظهور هستیم. این معنویت‌ها که در بستر تحولات گسترده‌ی مدرنیته و جهانی‌شدن شکل گرفته‌اند، به‌طور عمده با عناوینی چون معنویت بدون دین، جنبش‌های معنوی نوین، عرفان‌های نوظهور، نیوایج و معنویت عصر جدید معرفی می‌شوند.^۵

این موج جدید از معنویت، پاسخی به بحران معنویت در جهان مدرن بوده است. در شرایطی که نهادهای سنتی دینی در بسیاری از جوامع غربی تضعیف شده‌اند و انسان مدرن دچار خلأ معنوی

^۱ دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه‌ی «عرفان».

^۲ طباطبائی، محمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۲.

^۳ قشیری، عبدالکریم. الرسالة القشیریة، ص ۱۵.

^۴ بحارالانوار، ج ۷۰، ص ۲۹۵.

^۵ ایزدی، جهانیش و احمدی، روح‌الله. هویت‌سازی گروه‌ها و عرفان‌های نوظهور در فضای سایبری، مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، ۳۴(۹)، ص ۲۹۵-۳۲۰.

عمیقی شده است، عرفان‌های نوظهور کوشیده‌اند با ارائه‌ی معنویتی ساده‌شده، جذاب و قابل مصرف، به این نیاز پاسخ دهند.^۱

۳,۲. ریشه‌های تاریخی عرفان‌های نوظهور

عرفان‌های نوظهور ریشه در چند جریان تاریخی و فکری دارند:

۱. عرفان‌های شرقی: آموزه‌های برگرفته از بودیسم، هندوئیسم، تائوئیسم و یوگا در بخش مهمی از عرفان‌های نوظهور حضوری پررنگ دارند. مفاهیمی چون چاکرا، انرژی کیهانی، مراقبه، تناسخ و کارما از این منابع اخذ شده‌اند.

۲. جنبش عصر جدید: این جنبش که در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ در غرب شکل گرفت، کوشید ترکیبی از آموزه‌های عرفان شرقی، روان‌شناسی انسان‌گرایانه، و آموزه‌های شبه‌علمی را به‌عنوان معنویت نوین عرضه کند.^۹ شعار این جنبش، معنویت بدون دین، بدون مرجعیت، بدون شریعت بود.

۳. روان‌شناسی عامه‌پسند: آموزه‌های روان‌شناسی انگیزشی، موفقیت فردی، و روان‌شناسی مثبت‌نگر نیز بخش مهمی از عرفان‌های نوظهور را تشکیل می‌دهند. تکنیک‌هایی چون قانون جذب، تصویرسازی ذهنی، موفقیت آنی و رهایی از اضطراب با روش‌های سریع از این حوزه وارد عرفان‌های نوظهور شده‌اند.^۲

۴. جنبش‌های نوظهور معنویت در ایران: در ایران نیز عرفان‌های نوظهور از ترکیبی از این منابع بهره برده و در قالب‌هایی چون عرفان حلقه، عرفان انرژی‌درمانی، دوره‌های موفقیت با قانون جذب و... ظهور یافته‌اند.^۳

^۱ همان

^۲ همان

^۳ جلالی، علی و افتخاری، اصغر. تهدیدات عرفان‌های نوظهور علیه انقلاب اسلامی ایران، پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۱(۲۴)، ص ۶۷-۹۴.

۲.۶. بهره‌گیری از ظرفیت رسانه‌های نوین

رسانه‌های نوین، به‌ویژه فضای مجازی، بستری بی‌بدیل برای ترویج آموزه‌های مهدوی فراهم می‌آورند. در حالی که عرفان‌های نوظهور با بهره‌گیری از فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، پیام خود را به شیوه‌ای مؤثر و گسترده منتشر می‌کنند، نهادهای دینی و فرهنگی در این زمینه با ضعف‌هایی مواجه‌اند.^۱ لازم است با تربیت نیروهای متخصص، تولید محتوای متنوع و جذاب، و بهره‌گیری از شیوه‌های نوین تبلیغ و آموزش در فضای مجازی، پیام فرهنگ مهدوی به مخاطبان گسترده‌ای منتقل شود.^۲ برگزاری دوره‌های آنلاین، تولید پادکست‌ها و ویدئوهای کوتاه، طراحی اینفوگرافیک‌های آموزشی، و ایجاد پلتفرم‌های تعاملی از جمله اقدامات مؤثر در این حوزه است.

۳.۶. تقویت آموزش‌های دینی کاربردی

ضعف در ارائه‌ی آموزش‌های دینی کاربردی، یکی از علل مهم گرایش مخاطبان به عرفان‌های نوظهور است.^۳ آموزه‌های دینی، به‌ویژه در حوزه‌ی فرهنگ مهدوی، باید به‌گونه‌ای طراحی و ارائه شوند که با نیازهای عینی و مسائل روزمره‌ی زندگی مخاطب پیوند داشته باشند. آموزش مهارت‌های زندگی مبتنی بر آموزه‌های مهدوی، آموزش سبک زندگی منتظرانه، و تربیت نسل جوان برای مشارکت فعال در فرآیند تحقق جامعه‌ی منتظر، می‌تواند در این مسیر مؤثر باشد.^۴ همچنین لازم است آموزه‌های مهدوی در نظام آموزشی رسمی و غیررسمی، با رویکردی کاربردی و مسئله‌محور گنجانده شود.

۴.۶. توانمندسازی مبلغان و فعالان فرهنگی

مقابله با عرفان‌های نوظهور، نیازمند حضور فعال و هوشمندانه‌ی مبلغان و فعالان فرهنگی در عرصه‌های مختلف است. این افراد باید با جریان‌های فکری معاصر، تکنیک‌های تبلیغی عرفان‌های

^۱ ایزدی، جهانبخش و احمدی، روح‌الله. هویت‌سازی گروه‌ها و عرفان‌های نوظهور در فضای سایبری. مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، ۱۳۹۴، ۹(۳۴)، ص ۲۹۵-۳۲۰.

^۲ رهدار، احمد. مؤلفه‌های بازدارندگی فرهنگی در برابر عرفان‌های نوظهور. پژوهش‌های راهبردی فرهنگی، ۱۳۹۲، ۲(۵)، ص ۸۵-۱۰۵.

^۳ مظاهری سیف، حمیدرضا. رویکرد معنوی به انتظار. جامعه مهدوی، ۱۳۹۰، ۱(۱)، ص ۱۶۰-۱۸۶.

^۴ مصباح یزدی، محمدتقی. آموزش عقاید (دفتر انتظار موعود). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، ۱۳۹۰، ص ۲۱۵-۲۳۵.

نوظهور، و نیازهای روان‌شناختی نسل جدید آشنا باشند تا بتوانند گفتمان مهدوی را به‌گونه‌ای اثربخش عرضه کنند. برگزاری دوره‌های آموزشی ویژه برای مبلغان، استفاده از ظرفیت اساتید روان‌شناسی، ارتباطات و رسانه، و ایجاد تیم‌های تخصصی در این حوزه، می‌تواند در این زمینه مفید باشد.^۱

۵.۶. ارائه‌ی معنویت اصیل و جامع

در نهایت، ارائه‌ی معنویت اصیل و جامع اسلام، به‌ویژه آموزه‌های فرهنگ مهدوی، در قالبی جذاب و متناسب با ذائقه‌ی مخاطب امروز، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.^۲ عرفان‌های نوظهور، با معنویت سطحی و بی‌ریشه‌ی خود، به نیاز مخاطبان برای تجربه‌ی معنوی پاسخ می‌دهند. برای مقابله با این روند، باید معنویت عمیق، تعالی‌بخش و مسئولانه‌ی فرهنگ مهدوی به شیوه‌ای جذاب و ملموس عرضه شود. در این راستا، بهره‌گیری از قالب‌های هنری، داستانی، رسانه‌ای و تعاملی نقش مهمی در افزایش جذابیت معنویت اسلامی خواهد داشت.

۷. نتیجه‌گیری

در سال‌های اخیر، جامعه‌ی ایرانی، همچون بسیاری از جوامع معاصر، شاهد گسترش پدیده‌ی عرفان‌های نوظهور بوده است؛ جریانی که با بهره‌گیری از تحولات فرهنگی، روان‌شناختی و رسانه‌ای، توانسته جایگاهی برای خود در میان بخش‌هایی از جامعه، به‌ویژه نسل جوان بیابد. این جریان‌ها با تکیه بر آموزه‌های ساده‌شده، تجربه‌محور و التقاطی، معنویت‌ی فردگرا و بی‌ریشه را عرضه می‌کنند که در تعارض جدی با مبانی فرهنگ مهدوی قرار دارد. فرهنگ مهدوی، به‌عنوان یکی از ارکان هویت شیعی، با تأکید بر ولایت‌مداری، انتظار فعال، تعهد اجتماعی و امید به آینده، الگویی جامع از معنویت مسئولانه و هویت‌ساز ارائه می‌دهد. عرفان‌های نوظهور اما، با حذف یا تحریف این مؤلفه‌ها،

^۱ مهدوی کنی، محمدرضا. راهبردهای مقابله با عرفان‌های کاذب. پژوهش‌های فرهنگی اسلامی، ۱۳۹۵، ۳(۱)، ص ۴۵-۷۰.

^۲ رهدار، احمد. مؤلفه‌های بازدارندگی فرهنگی در برابر عرفان‌های نوظهور. پژوهش‌های راهبردی فرهنگی، ۱۳۹۲، ۲(۵)، ص ۸۵-۱۰۵.

نه تنها زمینه‌ی گسست هویت دینی را فراهم می‌آورند، بلکه در فرآیند تضعیف انسجام فرهنگی جامعه‌ی منتظر نیز نقش‌آفرین شده‌اند.

پژوهش حاضر نشان داد که زمینه‌های اجتماعی و روانی متعددی در گرایش افراد به عرفان‌های نوظهور نقش دارند. بحران معنویت در جهان معاصر، که ناشی از فرایندهای سکولاریزاسیون، فردگرایی افراطی و مصرف‌گرایی فرهنگی است، یکی از بسترهای مهم این گرایش به شمار می‌رود. در کنار آن، ضعف آموزش‌های دینی کاربردی، که نتوانسته است آموزه‌های اصیل دینی و فرهنگ مهدوی را به زبان روز و در قالب‌های جذاب و متناسب با نیازهای مخاطب ارائه کند، زمینه‌ی مناسبی برای جذب افراد به معنویت‌های بدیل فراهم آورده است. همچنین، سبک زندگی فردگرایی مدرن، که در آن معنویت به تجربه‌ای شخصی و بی‌ارتباط با مسئولیت‌های اجتماعی فروکاسته می‌شود، با آموزه‌های سطحی عرفان‌های نوظهور هم‌افزایی دارد. بهره‌گیری هوشمندانه‌ی این جریان‌ها از تکنیک‌های روان‌شناختی، زبان ساده و جذاب، و ابزارهای نوین رسانه‌ای نیز بر دامنه‌ی تأثیرگذاری آن‌ها افزوده است.

در این میان، نقد صرف عرفان‌های نوظهور، بدون ارائه‌ی بدیلی جذاب، کارآمد و مبتنی بر آموزه‌های اصیل فرهنگ مهدوی، نمی‌تواند به مقابله‌ی مؤثر با این پدیده منجر شود. نهادهای دینی و فرهنگی، به‌ویژه در شرایط کنونی، باید با اتخاذ رویکردی چندبُعدی و هوشمندانه، ظرفیت‌های بی‌بدیل فرهنگ مهدوی را به شیوه‌ای نوین و متناسب با ذائقه‌ی نسل جدید عرضه کنند. این مهم، مستلزم بازتعریف آموزه‌های مهدوی به زبان معاصر، بهره‌گیری گسترده و هوشمندانه از ظرفیت رسانه‌های نوین، تقویت آموزش‌های دینی کاربردی، توانمندسازی مبلغان و فعالان فرهنگی، و ارائه‌ی معنویت اصیل و جامع در قالب‌های نوین است. در این مسیر، تربیت نیروی انسانی متخصص، آگاه به نیازهای روان‌شناختی و معنوی نسل جدید، و مسلط به ابزارهای نوین تبلیغ و آموزش، نقشی کلیدی ایفا می‌کند.

در نهایت، فرهنگ مهدوی، با ظرفیت‌های عظیم خود در حوزه‌ی معنویت، هویت‌سازی، امیدبخشی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، می‌تواند رقیبی جدی و مؤثر برای عرفان‌های نوظهور باشد، به شرط آنکه این ظرفیت‌ها با زبانی روزآمد، شیوه‌های نوین و درک عمیق از تحولات فرهنگی و نیازهای

مخاطب به کار گرفته شود. تحقق این هدف، نیازمند همکاری و هم‌افزایی نهادهای علمی، فرهنگی، دینی و رسانه‌ای، و مشارکت فعال و خلاق بدنه‌ی فرهیخته و دغدغه‌مند جامعه است. در این راستا، پژوهش‌های آینده باید به‌طور ویژه به بررسی راهکارهای عملیاتی در سطوح مختلف آموزش، تبلیغ، رسانه، و سیاست‌گذاری فرهنگی بپردازند تا بتوانند بستری مناسب برای ارتقاء گفتمان مهدوی و مقابله‌ی اثربخش با عرفان‌های نوظهور فراهم آورند.

۸. فهرست منابع

قرآن کریم

بحارالانوار

ایزدی، جهانبخش و احمدی، روح‌الله. هویت‌سازی گروه‌ها و عرفان‌های نوظهور در فضای سایبری، مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، ۹(۳۴)، ص ۲۹۵-۳۲۰.

جعفریان، رسول. جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی - سیاسی ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷، ص ۴۸۵-۵۰۵.

جلالی، علی و افتخاری، اصغر. تهدیدات عرفان‌های نوظهور علیه انقلاب اسلامی ایران، پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۱(۲۴)، ص ۶۷-۹۴.

روحی برندق، کاوس؛ فرجی، ابراهیم و عبادی، سیدمحمدباقر. ناکارآمدی «معرفت عرفانی منهای شریعت»، انسان‌پژوهی دینی، ۱۹(۴۷)، ص ۱۴۷-۱۶۵.

رهدار، احمد. مؤلفه‌های بازدارندگی فرهنگی در برابر عرفان‌های نوظهور. پژوهش‌های راهبردی فرهنگی، ۱۳۹۲، ۲(۵)، ص ۸۵-۱۰۵.

طباطبائی، محمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن

قشیری، عبدالکریم. الرسالة القشیریة

کرمی قهی، محمدتقی؛ خانمحمدی، علی و نوری، سمیرا. زمینه‌های اجتماعی - فرهنگی اقبال زنان به الگوهای نودین‌داری، علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، ۲۱(۳)، ص ۲۹-۵۴.

مصباح یزدی، محمدتقی. آموزش عقاید (دفتر انتظار موعود). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، ۱۳۹۰، ص ۲۱۵-۲۳۵.

مطهری، مرتضی. آینده‌ی انقلاب اسلامی ایران، تهران: صدرا، ۱۳۷۷، ص ۱۱۵.

مظاهری سیف، حمیدرضا. رویکرد معنوی به انتظار، جامعه مهدوی، ۱۳۹۰، ۱(۱)، ص ۱۶۰-۱۸۶.

مهدوی کنی، محمدرضا. راهبردهای مقابله با عرفان‌های کاذب. پژوهش‌های فرهنگی اسلامی، ۱۳۹۵، ۳(۱)، ص ۴۵-۷۰.

همیلتون، مالوری. معنویت‌های نوین در جهان مدرن، ترجمه‌ی عباس محمدی اصل، تهران: نقد فرهنگ، ۱۳۹۲، ص ۸۰-۱۰۵.

هیل، پی. سی. و همکاران. روان‌شناسی معنویت و دین در قرن بیست و یکم، ترجمه‌ی یحیی سیدمحمدی، تهران: ارجمند، ۱۳۹۴، ص ۶۵-۹۸.

نیکنام، مسعود. ظرفیت‌های هنری و رسانه‌ای در ترویج فرهنگ مهدوی. جامعه مهدوی، ۱۳۹۷، ۳(۲)، ص ۶۵-۹۰.